

Foucaultova teorija moći i kritika pojma *rod*

DINKO ŽUPAN

Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema
i Baranje, Slavonski Brod, Republika Hrvatska

Autor prikazuje Foucaultovu koncepciju moći i njezin utjecaj na metodološku problematiku ženske i rodne povijest. Problematiku ženske povijesti i rodne teorije autor prikazuje na osnovi radova Joan Wallach Scott i Judith Butler. Posebnu pažnju autor daje problematici vezanoj uz razlikovanje i upotrebu pojmova spol i rod. Kritiku upotrebe pojma rod autor objašnjava utjecajem poststrukturalističke teorije identiteta na suvremenu feminističku teoriju.

Gljučne riječi: teorija moći, spol, rod, ženska povijest, ženski identiteti.

Uvod

Suvremena problematika rodne povijesti, ženske povijesti i rodne teorije usko je povezana s Foucaultovom teorijom moći što je osobito vidljivo u radovima Joan Wallach Scott i Judith Butler, koje su problematiku spolnih, odnosno rodnih identiteta istraživale i na osnovu Foucaultove poststrukturalističke teorije moći.¹ Pojam *rod* (gender) feminističke su teoretičarke u javnu diskusiju uvele u sedamdesetim godinama 20. stoljeća, a teoretski ga razradili tijekom osamdesetih godina.² Joan Wallach Scott to uvođenje kategorije rod u diskurs ženske povijesti objašnjava ovako: «'Rod' se činio najboljim sredstvom kojim bi povjesničari žena ostvarili svoj cilj u sedamdesetim: privesti žene s ruba u središte povijesnog fokusa te, u tijeku toga procesa, transformirati način na koji je pisana sva povijest...»³ Promišljajući odnose između spolova, feministkinje su

¹ O problematici ženske povijesti (historije žena) kod nas su pisale: Dubravka, PEIĆ ČALDAREVIĆ, «Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija», *Radovi* 29, 1996, 273.-287; Lydia SKLEVICKY, *Konji, žene, ratovi*, Zagreb 1996, 13.-24; Mirjana GROSS, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 1996, 343.-349. i Andrea FELDMAN, «Posljednih dvije tisuće godina: povijest žena – ženska povijest – kulturna povijest», *Žene u Hrvatskoj – Ženska i kulturna povijest*, Zagreb 2004, 9.-19.

² Rod i spol kao socijalne kategorije prvi su put teorijski razrađeni u zbornicima objavljenim 1983. godine: *Sex and Class in Women's History* (ur. Judith NEWTON, Mary RYAN i Judith WALKOWITZ, London/Boston 1983.) i *Women, Gender and Scholarship* (ur. Elizabeth ABEL i Emily ABEL, Chicago/London 1983.)

³ Joan WALLACH SCOTT, *Rod i politika povijesti*, Zagreb 2003, 12.

htjele odvojiti biološku danost *spol* (sex) od kulturne i društvene uvjetovanosti *rod* (gender). «Sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća feminističke su se teoretičarke okrenule rodu kao načinu ponovnog promišljanja determinirana odnosa između spolova. Tada nam je bilo najvažnije razdvojiti biologiju od kulture...»⁴ Upotrebom kategorije rod povjesničarke su znatno obogatile istraživanje povijesti žena jer im se otvorilo niz tema i područja koje do tada istraživanje povijesti žena nije obuhvaćalo.⁵ No, pojam rod u dijelu feminističke teorije nije dobio svoje čvrsto određenje, a pojedine istaknute povjesničarke, pod utjecajem određenih aspekata Foucaultove teorije, u posljednjih su deset godina napustile upotrebu kategorije rod jer smatraju da je ta kategorija izgubila svoju kritičku snagu. U hrvatskoj se historiografiji sve više povjesničara/ki bavi temama vezanim uz žensku i rodnu povijest, pa se i pojam rod sve češće koristi kao istraživačka kategorija. Stoga smatram da je potrebno imati u vidu i kritiku koja prati taj pojam radi što preciznije upotrebe toga pojma u određenim istraživanjima. Budući da se recentna kritika rodne problematike temelji i na Foucaultovoj poststrukturalističkoj teoriji, u svom ću radu dati prikaz Foucaultove teorije moći i pokušati objasniti kako je ta teorija utjecala na istraživanje rodne problematike i na kritiku upotrebe kategorije rod.

Foucaultova teorija moći

Foucaultov pristup istraživanju povijesti usko je povezan s pojmom granice.⁶ Već je njegova prva knjiga *Povijest ludila u doba klasicizma* (1961.) naznačila to tematiziranje granice, koje će u njegovim kasnijim istraživanjima dobiti precizne teorijske konture. Foucaultovo pisanje o povijesti je pisanje povijesti granica, granica s pomoću kojih dominantna kultura suzbija sve što leži izvan nje. Glavna metoda kojom se analiziraju te granice, njihov nastanak i reprodukcija je genealogija moći. Uz pomoć Foucaultove genealogije moći povjesničar/ka može doći do uvida u povijest povlačenja tih granica i analizirati mrežu institucija koje nameću i osiguravaju te granice.⁷ Upravo je zbog toga Foucault nezaobilazan u istraživanju proizvodnje raznih identiteta (spolnih, rodnih, rasnih, etničkih, nacionalnih, vjerskih, generacijskih itd.), jer su svi identiteti vezani uz pojam granice, granice koja osigurava razlikovanje jednih identiteta od drugih. Zbog toga nam Foucaultova teorija moći može pomoći u odgovoru na pitanje kako su se u određenome povijesnom trenutku proizvele i reproducirale spolne granice.

⁴ SCOTT, *Rod i politika povijesti*, 11.

⁵ O odnosu ženske i rodne povijesti vidi: Kathleen CANNING, *Gender History in practice: historical perspectives on bodies, class and citizenship*, New York/Cornell University Press 2006, 5.-12.

⁶ Vidi: Jürgen HABERMAS, *Filozofski diskurs moderne*, Zagreb 1988, 227.

⁷ O Foucaultovoj geneaološkoj metodi vidi: Jürgen HABERMAS, *Filozofski diskurs moderne*, 236.-245; Larry SHINER, «Reading Foucault: Anti-Method and the Genealogy of Power-Knowledge», *History and Theory* 21, October 1982, 382.-398. i Michael MAHON, *Foucaults Nietzschean Genealogy: Truth, Power and the Subject*, State University of New York Press 1992.

Zamah prosvjetiteljske modernizacije od kraja 18. stoljeća, prema Foucaultu ima dvostruko kretanje: oslobađanja i porobljavanja. A upravo je ovaj drugi fenomen zaokupio feminističke povjesničarke koje su u Foucaultovoj teoriji pronašle osnovu za pisanje rodne povijesti, a koja se može odrediti i kao istraživanje povlačenja spolnih granica u povijesti. Uz pojam genealogije koji Foucault preuzima od Nietzschea, drugi ključni pojam njegove teorije je arheologija znanja. Foucault od početka 70-tih godina razlučuje arheologiju znanja, rekonstrukciju slojeva pravila koji konstituiraju diskurse, od genealogije znanja koja istražuje uzroke pojavljivanja i djelovanje određenih diskursa. Uz pomoć genealogije otkrivaju se kontingentni počeci diskursnih formacija, a analizom diskursa se razotkrivaju prividi određenih identiteta, «gdje ja izmišlja sebi identitet ili koherenciju, genealogija polazi u potragu za početkom».⁸ Iz Nietzscheove genealogije morala i volje za moći Foucault izvodi svoj pojam *volje za znanjem*, koji je ključan u razumijevanju njegove koncepcije moći u sklopu koje su znanje i moć nerazdvojni. «Genealoško pisanje povijesti uklanja autonomiju diskursa koji upravljaju sami sobom... Diskursi znanosti, uopće diskursi u kojima se oblikuje i predaje znanje, gube svoj privilegirani položaj, oni zajedno s ostalim diskurzivnim praktikama sačinjavaju komplekse moći...»⁹ Emancipacijsku težnju znanstvenog diskursa, njegovu volju za istinom Foucault prepoznaje kao volju za moć. *Istina* tako postaje glavno sredstvo vladavine, jer svaka formacija moći stvara svoj *režim istine*. «*Istina* je kružno vezana za sisteme moći koji ju proizvode i podržavaju i za učinke moći koje ona inducira i koje nju reproduciraju ... Ne radi se o tome da se istina oslobodi svakog sistema moći - bila bi to himera, pošto je istina sama po sebi moć - nego da se moć istine odvoji od oblika hegemonije (socijalnih, ekonomskih, kulturnih) unutar kojih za sada funkcionira.»¹⁰ Za diskurse o spolu također možemo reći da proizvode znanje u skladu s vladajućim *režimom istine*. Znanstveni diskursi koji objašnjavaju tko su to muškarci, a tko žene i koji nam sugeriraju istinu o muškosti i ženskosti zapravo su instrument disciplinskog nadzora nad muškarcima i ženama jer najčešće podupiru vladajuću spolnu politiku. Vladajuća spolna politika nas disciplinira tako što neprimjetno prihvaćamo poželjne spolne identitete, koje je ona konstruirala. Stoga je Foucaultova koncepcija moći osobito korisna u analizi vladajućih, hegemonijskih diskursa s pomoću kojih se konstruiraju spolni identiteti i podupiru određeni spolni obrasci.¹¹ Upravo se uz hegemonijske diskurse, koji su u svakom društvu usko povezani i sa spolnom politikom, na najbolji način može provoditi jedan od oblika moderne tehnologije vladavine koju Foucault naziva *politikom discipliniranja*: «No, ono što je disciplinama svojstveno jest da one nastoje definirati taktiku moći s obzirom na mnoštva, a koja bi odgovarala trima kriterijima: da izvršenje moći učini što je moguće jeftinijim (u ekonomskom smislu, neznatnim troškovima

⁸ HABERMAS, *Filozofski diskurs moderne*, 237.

⁹ HABERMAS, *Filozofski diskurs moderne*, 255.

¹⁰ Michel FOUCAULT, *Znanje i moć*, Zagreb 1994, 65.

¹¹ Vidi Carolyn DEAN, «The Productive Hypothesis: Foucault, Gender, and the History of Sexuality», *History and Theory* 33, October 1994, 271.-296.

koje izaziva, a u političkom, svojom obzirnošću, slabim ispoljavanjem, relativnom nevidljivošću, neznatnim otporom koji potiče); da učinke te društvene moći dovede do maksimuma intenziteta i proširi ih što je što je dalje moguće, bez neuspjeha i propusta; napokon, da taj "ekonomski" porast moći poveže s isplativošću aparata unutar kojih se sama moć provodi (bio to pedagoški, vojni, industrijski ili medicinski aparat), ukratko da utječe na istodobni porast poslušnosti i korisnosti svih elemenata u sustavu.»¹²

Discipliniranje je u uskoj vezi s onim što Foucault naziva *mikro-fizikom moći*, s moći koja se kapilarno širi, a upravo vladajući diskursi najučinkovitije podupiru i prenose tu moć. Tako i dominantni diskursi o spolu prenose i šire moć na svim društvenim razinama, jer su i sami dio mikrotehnologije moći. Diskursi o muškosti i ženskosti ne samo da šire moć, oni je i proizvode. Foucault odbacuje tradicionalistički pojam moći koji se veže samo uz takozvane centre i strukture moći. «Čini mi se da pod moći ponajprije valja razumjeti mnoštvo odnosa snaga koji su imanentni području u kojima se očituju i tvore njegovu organizaciju... Moć nije institucija i nije struktura, ona nije stanovita sposobnost kojom su neki obdareni; ona je naziv što se pridaje nekoj složenoj strategijskoj situaciji u danom društvu.»¹³ Institucije nisu glavni izvor moći, ali su važna čvorišta u rasprostranjenom mreži odnosa sila te za Foucaulta svaka institucija zaslužuje pažnju jer ima kapacitet za integracijom moći. Institucije proizvode, reproduciraju i distribuiraju znanje u skladu s vladajućim *režimom istine*. Zanimljivo je da Foucault u svojim radovima ne spominje Weberov sociološki pojam moći s kojim njegova koncepcija moći ima dosta sličnosti. «Osim što potpuno zanemaruje opsežnu anglosaksonsku literaturu o moći, on isto tako zanemaruje i Webera koji je, nekoliko desetljeća prije Foucaulta, dotaknuo i detaljno razradio tezu o modernoj moći koja je vrlo slična Foucaultovoj. U biti, Weberov naglasak na sve veću racionalizaciju zapadnih društava, rapidno širenje birokratskih oblika organizacije u svim sferama društva, a ne samo u javnoj administraciji, njegovo prikazivanje modernih ljudi kao kotačića u ogromnim birokratskim strojevima (...) sve su to teme, iako nepriznate, središnje za Foucaultov rad o širenju mikro tehnologija moći nadgledanja/discipliniranja u modernom dobu.»¹⁴ No s druge strane, Foucaultova koncepcija moći je bitno šira od Weberova pojma moći. Za Foucaulta moć ne dolazi samo iz državnih struktura, ona nije samo moć odozgo, već je prisutna na svim razinama i događa se u svakom trenutku. Moć nije samo jednosmjerno-represivna, nego je produktivna jer u svakoj točki svoga djelovanja inducira protumoć. Odnos snaga nije konstantan, on je promjenjiv jer sile i protusile neprekidno mijenjaju intenzitet i dinamiku. «Ni kasta koja vlada, ni grupe koje kontroliraju državne aparate, ni oni koji donose najznačajnije ekonomske odluke ne upravljaju cijelom mrežom moći koja funkcionira u jednom društvu.»¹⁵ Fo-

¹² Michel FOUCAULT, *Nadzor i kazna*, Zagreb 1994, 224.

¹³ FOUCAULT, *Znanje i moć*, 65.

¹⁴ Nicos MOUZELIS, *Sociološki teorija: Što je pošlo krivo?*, Zagreb 2000, 78.

¹⁵ FOUCAULT, *Znanje i moć*, 66.

ucault, međutim, bez obzira na svoj nesociološki i bezsubjektni pojam moći, nikada nije podcijenio državnu moć. «Ne želim reći da Država nije važna; ono što želim reći jest da odnosi moći, a otuda i analiza koja se mora provesti, moraju prekoračiti okvir Države ... jer je Država, i sa svojom svemoći, i sa svojim aparatima, jako daleko od toga da prekrije čitavo realno polje odnosa moći...»¹⁶

Budući je cijeli sustav humanističkih znanosti Foucault označio kao logistiku disciplinskog društva, pitanje je kako odrediti genealošku metodu u odnosu prema humanističkim znanostima. Na čemu je utemeljiti, gdje ju situirati? Tu, prema Habermasu, Foucault upada u probleme jer genealoško pisanje povijesti treba istodobno biti «funkcionalistička socijalna znanost i historijsko konstitucijsko istraživanje»¹⁷. Taj problem Foucault pokušava prevladati izbjegavanjem pozicioniranja vlastite teorije. On u svojoj teoriji nastoji izbjeći svako čvrsto uporište i utemeljenje, ali kako je moguće izbjeći zamke koje proizlaze iz naše subjektne pozicionalnosti. Rješenje Foucault pokušava pronaći u svojoj kritici filozofije subjekta. No, prema Habermasu Foucault ne može aporije filozofije subjekta ukloniti pomoću pojmova preuzetih od same te filozofije subjekta, te taj njegov pokušaj završava u *neizlječivom subjektivizmu*.¹⁸ Nomadska neuhvatljivost i neutemeljenost vlastitog položaja, Foucaultu je potrebna radi lakše kritike svakog esencijalizma, a osobito esencijalizma na kojemu počivaju identiteti. Uz pomoć Foucaultove genealogije moći možemo razotkriti diskurzivnu konstrukciju identiteta koji nam se prikazuju kao homogeni i «prirodni», a mi ih uz pomoć genealogije razotkrivamo kao povijesne konstrukcije. No, može li se genealoškom dekonstrukcijom identiteta poništiti i njihov egzistencijalistički učinak? I nije li se takvim postupkom, kako to lucidno primjećuje Vladimir Biti, uzurpirala pozicija *prirodnosti* i osigurala mjerodavnost koja je osporena drugima. «Tako se objelodanjuje spornost Foucaultova nastojanja da potkopa sve identitete time što će pluralizacijom dezidentificirati vlastiti položaj. Drugi se položaji mogu pokazati fikcionalnim konstruktima samo s položaja koji je sebi osigurao *prirodnost*. Prešutna je naturalizacija vlastitog identiteta cijena sveopće denaturalizacije tuđih! Ali koliko god suvremeni teoretičari nastojali oko različitih oblika dezidentifikacije – upravo identifikacijom s onima kojima je povijest uskraćivala identitet – samo ih to diskurzivno nastojanje naposljetku pozicionira daleko od predmeta njihove identifikacije. „Jacques Derrida može ponekad vidjeti sebe u filozofijskom položaju žene, ali on se ne nalazi u političkom položaju žene. Biti u položaju žene nije nešto što u potpunosti ovisi o volji.“ (Johnson 1987) Nijedan identitet nije toliko fikcionalan da bi bio lišen tvrdih zbiljskih učinaka. (Johnson 1994)»¹⁹

¹⁶ FOUCAULT, *Znanje i moć*, 153.

¹⁷ HABERMAS, *Filozofski diskurs moderne*, 261.

¹⁸ HABERMAS, *Filozofski diskurs moderne*, 261-262.

¹⁹ Vladimir BITI, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb 2000, 194. Vidi Barbara JOHNSON, *A World of Difference*, Baltimore 1987. i B. JOHNSON, *The Wake of Deconstruction*, Baltimore/London 1994.

Upravo su te stvarne učinke identiteta u obliku konkretnih životnih iskustva neke teoretičarke i povjesničarke uzele kao svoje istraživačko polazište. Naime, mi možemo dekonstruirati i genaološki razgrađivati diskurzivnu konstrukciju identiteta, ali teško možemo dekonstruirati konkretna životna iskustva koja su utisnuta u tijela i koja stoje iza tih identiteta. Prema mišljenju Elizabeth Grosz, tijela o kojima je promišljao Foucault, ali i Freud, Lacan i Merleau-Ponty, nisu bila tijela svih ljudi, već uglavnom muška tijela.²⁰ Žene u odnosu na muškarce imaju specifična tjelesna iskustva (menstruacija, trudnoća, rađanje, laktacija, menopauza itd.), stoga ne postoje tijela kao takva, već uvijek konkretna živuća tijela, tijela koja prožimaju različita iskustva. Nepostojanost tijela proizlazi iz nepostojanosti životnih iskustva, iskustava koja se neprekidno upisuju u tijela, tijela koja uvijek treba stavljati u kontekst njihovih spolnih/rodnih, socijalnih, etničkih, rasnih, vjerskih, generacijskih uvjeta.²¹ Tako su feminističke povjesničarke i teoretičarke problematiku tijela, kao jednu izrazito Foucaultovsku problematiku, prebacile iz polja diskurzivne analize u polje istraživanja i promišljanja konkretnih životnih praksi. Za Elaine Scarry to je bilo nužno jer fizička stvarnost tijela nikada ne može u potpunosti biti asimilirana u diskursu. To odlično potvrđuje i njezina knjiga *The Body in Pain* (1985.) u kojoj tematizira ne/mogućnost govornog izražavanja i opisivanja iskustva torture i tjelesne patnje prouzročene ratnim okolnostima.²²

I sociološka je kritika upozorila na neke nedostatke Foucaultove teorije moći, tako je dio sociologa opravdano zamjerio Foucaultu izbjegavanje odgovora na pitanje o tome tko stoji iza određenih diskurzivnih i nediskurzivnih praktika moći. «Na koje su to načine, na primjer, mikro tehnologije moći o kojima Foucault stalno govori, povezane s onima koji posjeduju moć ... Tko su bili ti misteriozni posjednici moći; u kakvom su oni bili odnosu spram drugih društvenih aktera; kakvu vrstu igara su međusobno igrali ... Foucault nikada ozbiljno i sustavno ne postavlja ovakva pitanja – pitanja koja bi zahtijevala mnogo ozbiljnije razmatranje povijesnog konteksta i agencije od načina na koji to sam čini. Foucault samo pokazuje kako mikro tehnologije moći konstruiraju subjektivitete, a nikada kako su konstruirane same mikro tehnologije moći. Činjenica da konstrukcija tehnologija nije sasvim namjeravana, te činjenica da ne postoji samo jedan *suvereni* konstruktor, ne znači da, na primjer, ne možemo identificirati specifične interesne grupe čiji je doprinos takvoj konstrukciji prilično značajan.»²³

²⁰ Vidi Elizabeth GROSZ, *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*, Bloomington/Sydney 1994.

²¹ O pojmu utjelovljenja (*embodiment*), kao ključnom pojmu ove problematike vidi: Moria GATENS, *Imaginary Bodies: Ethics, Power, and Corporeality*, London 1996, 95.-107. i Kathleen CANNING, *Gender History in practice: historical perspectives on bodies, class and citizenship*, 25.-28.

²² Vidi Elaine SCARRY, *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*, New York, 1985.

²³ MOUZELIS, *Sociologijska teorija: Što je pošlo krivo?*, 85.

Bez obzira na sve te kritike Foucaultova se teorija pokazala kao vrlo produktivna u nizu feminističkih rasprava i analiza bilo da je riječ o sociološkim ili historijskim analizama.²⁴ S tim da su feminističke teoretičarke i povjesničarke u nekim svojim istraživanjima nadogradile Foucaultovu bezsubjektnu koncepciju moći jasnim označavanjem političkih, socijalnih i ekonomskih interesa koji su stajali iza diskurzivnih i nediskurzivnih povlačenja spolnih granica u određenim društvima. Tako se npr. Susan Bordo, prilikom istraživanja vježbi za mršavljenje žena i dijetnih režima prehrane, koristila Foucaultovim kategorijama kao što su *discipliniranje* i *normalizacija*.²⁵ Na te se kategorije nastavlja Foucaultova koncepcija *bio-moći* koja se realizira pomoću *bio-politike* i *anatomo-politike* (politika discipliniranja ljudskog tijela). Upravo je elemente tih dviju politika Jani Sawicki detektirala u svojem istraživanju novih reproduktivnih tehnologija. Ona je pokazala kako se pomoću novih reproduktivnih tehnologija regulira proizvodnja poželjnih ženskih identiteta, odnosno kako se preko ženskog tijela disciplinira ženska subjektivnost.²⁶ Foucaultova koncepcija moći pokazala se upotrebljivom i u istraživanju nacionalizma. Tako je Nira Yuval-Davis, koja polazi od Foucaultove pretpostavke da je svako znanje situirano i da je pojam *žena* odnosna kategorija, u svojim istraživanjima posebnu pažnju dala odnosu spolne politike i nacionalizma. Koristeći se Foucaultovim pretpostavkama ona je nastojala postaviti okvir za raspravu o tome kako se diskursi o naciji i diskursi o rodu međusobno isprepliću i oblikuju. Ona je također analizirala na koje načine odnosi između žena i muškaraca utječu na razne nacionalističke projekte i procese, kao i to kako se ženskost i muškost shvaćaju u sklopu nacionalističkih diskursa.²⁷ A kako se Foucaultova teorija može dobro primijeniti u analizi tema vezanih uz žensku povjest pokazuje npr. Maria Tamboukou u knjizi *Women, Education and the Self: A*

²⁴ Koliko su feministkinje i teoretičarke bile zaokupljene Foucaultovom teorijom u posljednjih dvadeset godina govore i brojne rasprave i knjige u kojima se tematiziraju Foucaultova i feministička teorija. Vidi npr. ove zbornike i knjige: *Feminism and Foucault: Reflections on Resistance*, ur. Irene DIAMOND i Lee QUINBY, Northeastern University Press 1988; Jana SAWICKI, *Disciplining Foucault. Feminism, Power and the Body*, New York/London 1991; Lois McNAY, *Foucault and Feminism: Power, Gender, and the Self*, Northeastern 1992; *Up Against Foucault: Explorations of Some Tensions between Foucault and Feminism*, ur. Caroline RAMAZANOGLU, London/New York 1993; *Feminist Interpretations of Michel Foucault*, ur. Susan J. HEKMAN, Pennsylvania State University Press 1996. i Margaret A. McLAREN, *Feminism, Foucault, and Embodied Subjectivity*, State University of New York Press 2002. Vidi i rad Nancy HARSTOCK, «Foucault o moći: teorija za žene?» u *Feminizam/Postmodernizam (Feminism/Postmodernism)*, ur. Linda J. NICHOLSON, New York/London 1990), prijevod Lidija Zafirović, Zagreb 1999, 139.-154.

²⁵ Vidi Susan BORDO, «Feminism, Foucault and the politics of the body» u *Up Against Foucault: Explorations of Some Tensions between Foucault and Feminism*, 179.-202.

²⁶ Vidi Jana SAWICKI, *Disciplining Foucault. Feminism, Power and the Body*, 67.-94.

²⁷ Vidi Nira YUVAL-DAVIS, *Rod i nacija*, Zagreb 2004. U knjizi *Teorije nacionalizma* Umut Özkırımlı, u poglavlju o novim pristupima pitanju nacionalizma, Niru Yuval-Davis navodi kao glavnu predstavnicu rodnog pristupa promišljanja problema nacije. Uz Yuval-Davis, ovom problematikom bavile su se: Kumari Jayawardena, Cynthia Enloe, Sylvia Walby i Floya Anthias. Vidi Umut ÖZKIRIMLI, *Theories of Nationalism*, London 2000, 203.-211.

Foucauldian Perspective (2003.).²⁸ Tamboukou je primjenila Foucaultovu teoriju izgradnje subjektivnosti u istraživanju problematike obrazovanja učiteljica u 19. stoljeću u Engleskoj. Foucaultovom genealoškom analizom Tamboukou je kroz autobiografije, dnevnike i pisma istražila tehnologije izgradnje jastva predavačica i studentica, budućih učiteljica, na engleskim ženskim koledžima (Hitchin, Girton i Newnham) u razdoblju prijelaza s 19. u 20. stoljeće. Ona je istražila svakidašnji život na koledžima, prostor u kojem su boravile predavačice i studentice, njihova putovanja i slobodno vrijeme, sportove kojima su se bavile, literaturu koju su čitale, također je istražila i njihov emocionalni život kao i odnos prema vlastitoj seksualnosti. Autorica je detaljno obrazložila Foucaultov pojmovnik i povezala ga sa suvremenom feminističkom teorijom s ciljem primjene tog pojmovnika u istraživanju povijesti izgradnje ženske subjektivnosti u sklopu školskog sustava.²⁹

Od spola do roda, pa natrag k spolu

Veliku ulogu u otvaranju novih tema i pristupa u istraživanju ženske povijesti odigrala je američka povjesničarka Joan Wallach Scott. Ona je uvođenjem kategorije rod u istraživanje ženske povijesti, zajedno s feminističkim povjesničarkama, ispitala: «Kako su i u kojim uvjetima različite uloge i funkcije definirane za svaki spol; kako su sama značenja kategorija «muškarac» i «žena» varirala već prema razdoblju i mjestu; kako su formirane i provođene regulatorne norme spolnog ponašanja; kako su se teme moći i prava uklapale u pitanja muškosti i ženskosti; kako su simbolička ustrojstva utjecala na život i rad običnih ljudi; kako su se kovali spolni identiteti unutar i usuprot društvenih propisanih pravila.»³⁰ Primijenivši Foucaultovu teoriju moći u svojim radovima, ona je povijest žena odredila kao analizu moći koja konstruira rod, uloge, definicije i atribute onoga što smatramo karakterističnim za žene i muškarce. Naglasak u njezinim radovima bio je na istraživanju roda kao «društvene organizacije spolne različitosti».³¹ Za Scottovu je rod bio tvorbeni element društvenih odnosa koji se temeljio na uočenim spolnim razlikama, te je kao takav

²⁸ Maria TAMBOUKOU, *Women, Education and the Self: A Foucauldian Perspective*, Hampshire 2003.

²⁹ Kako se Foucaultova teorija može primijeniti u istraživanju problematike školstva i pedagogije, vidi: *Foucault and education: Disciplines and knowledge*, ur. Stephen J. BALL, London 1990. i *Foucault's Challenge: Discourse, Knowledge and Power in Education*, ur. Thomas S. POPKEWITZ i Marie BRENNAN, New York/London 1997.

³⁰ SCOTT, *Rod i politika povijesti*, 11.-12. *Rod i politika povijesti (Gender and the Politics of History*, 1988) najreferentnija je knjiga američke povjesničarke Joan Wallach Scott, profesorice društvenih znanosti pri Institutu za napredne studije u Princetonu (New Jersey). Ova njezina knjiga skup je eseja, nastalih na osnovi diskusija koje je ona vodila u Pembrokeu (Sveučilište Brown) gdje je radila kao ravnateljica Centra za obrazovanje i istraživanje žena. Za prvo izdanje ove knjige Scottova je 1989. dobila nagradu Američkoga povjesničarskog udruženja. Uz knjigu *Rod i politika povijesti*, za istraživanje rodne problematike nezaobilazan je i zbornik radova *Feminism and History* (Oxford 1996) koji je uredila Joan Wallach Scott.

³¹ SCOTT, *Rod i politika povijesti*, 18.

označavao spolne odnose moći u određenome društvenom kontekstu. Ono što, prema njezinu mišljenju, bitno određuje rod su društvena pravila koja nastoje organizirati odnose muškaraca i žena u različitim društvima. «Kao povjesničarku osobito me zanimalo povijesno određivanje roda upućivanjem na promjenjiva i proturječna značenja propisana spolnoj različitosti, na političke procese kroz koje se ta značenja razvijaju i pobijaju, na nestabilnost i prilagodljivost kategorija “žene” i “muškarci” te na načine na koje su te kategorije artikulirane u međusobnom odnosu, premda ne dosljedno i na isti način.»³² Jedan od glavnih ciljeva rodne povijesti, prema Scottovoj, bio je istraživanje načina izgradnje rodom obilježenih identiteta. «Pod rodom ne podrazumijevam puke društvene uloge za žene i muškarce, već artikulaciju u specifičnim kontekstima društvenog shvaćanja spolne različitosti ... (koja je kulturalno i povijesno varijabilna, ali koja se doima kao uvijek fiksna i neosporiva zbog toga što se odnosi na prirodna fizička tijela)».³³

Joan Scott je u svojim posljednjim radovima puno detaljnije razradila svoje teorijske postavke. Kao što je tijekom osamdesetih razrađivala upotrebu kategorije rod, tako je od početka devedesetih godina svoje metodološke pristupe istraživanju povijesti žena približila suvremenim teorijskim pravcima kao što su poststrukturalizam i dekonstrukcija.³⁴ Njezina se aktualna teorijska koncepcija u nekim točkama dodiruje s dekonstrukcijskom teorijom Judith Butler, koja u svojim radovima nastoji dekonstruirati tradicionalnu feminističku teoriju. Približivši se idejama Judith Butler, Scottova sve više napušta upotrebu kategorije rod zbog toga što upotreba te kategorije najčešće ne uključuje analizu diskurzivnih tvorbi muško/ženskih određenja u različitim *režimima istine*. Kao što sam već naveo, pojam *režim istine* u socijalnu filozofiju uveo je Michel Foucault. Svako društvo prema njegovoj teoriji moći ima svoj vlastiti poredak istine jer prihvaća i proizvodi određene diskurse koji za to društvo djeluju kao istiniti. Istina je, prema njegovu mišljenju, ovisna o diskurzivnoj proizvodnji koju usmjerava vladajući sustav moći. Stoga prema Foucaultu svako društvo ima svoj *režim istine* koji nameće određenu hijerarhiju znanja.³⁵ Tako svako društvo uz pomoć svojih diskurzivnih aparata između ostalog, proizvodi i znanje o spolnim/rodnim identitetima u skladu s potrebama vladajućeg sustava moći. Upravo na tu Foucaultovu ideju o diskurzivnoj proizvodnji spolnih identiteta vezao se dio suvremene ženske povijesti. Iz relativnosti i ovisnosti istine o različitim društvenim kontekstima proizlazi i varijabilnost spolnih identiteta, na što Scottova posebno upozorava. «Zapravo mnogi feministički stručnjaci koji se služe terminom «rod» unatoč tome otvoreno odbijaju postavku da su «muškarci» i «žene» povijesno varijabilne kategorije. Kao rezultat toga «rodu» se osporava njegovo radikalno znanstveno i političko djelovanje.

³² SCOTT, *Rod i politika povijesti*, 26.

³³ SCOTT, *Rod i politika povijesti*, 80.

³⁴ Vidi Alun MUNSLOW, «Women's history», *The Routledge companion to historical studies*, Routledge/London 2002, 227.-234.

³⁵ Vidi FOUCAULT, *Znanje i moć*, 161.-162.

U današnje je vrijeme to termin koji je izgubio svoju kritičku oštricu. Zbog tog se razloga i sama sve manje služim terminom «rod» te radije govorim o razlikama između spolova i o spolu kao povijesno varijabilnom konceptu».³⁶

Joan Scott je u istraživanju povijesti žena među prvima počela primjenjivati poststrukturalističku teoriju identiteta. Ta teorija preferira dekonstrukcijske zahvate u razotkrivanju moći koja konstruira i uspostavlja naizgled homogene i nepromjenjive identitete. Scottova, kao i Judith Butler, razgrađuje homogenost ženskog identiteta. Ona pokazuje da nijedan identitet nije homogen jer je prožet nizom silnica i konstruiran raznim diskursima (političkim, nacionalističkim, vjerskim, rasnim, etničkim itd.), koji ženske identitete čine različitim. U svom inzistiranju na različitosti koja ne isključuje, Scottova je bliska Niri Yuval-Davis. Kao ni Scottova, ni Yuval-Davis ne upada u klopku tradicionalne feminističke teorije, koja «ženu» vidi kao homogenu kategoriju. Raznolikost *drugih*, prema mišljenju Yuval-Davis razgrađuje, naizgled, homogeni pojam žene. Mnogo je *drugih* koji u različitim situacijama mogu biti uključeni i isključeni. Kulturni identiteti su fluidni i međusobno prepleteni, a etničke, rodne, socijalne, političke, vjerske i druge razlike igraju ključne uloge u gradnji specifične nacionalne politike. «Nema društva u kojem se na sve žene gleda jednako. Različiti položaji u etničkom, rasnom, klasnom, dobnom, obrazovnom smislu i tako dalje, ulaze u interakciju s rodnim podjelama, pa iako razne instance shvaćaju i tretiraju žene kao drugačije od muškaraca, “žene” kao i “muškarci” nisu homogene kategorije ni kao društveni subjekti ni kao društveni objekti.»³⁷ No za razliku od Scottove, koja se u svojim posljednjim radovima više ne koristi pojmom rod, Nira Yuval Davis smatra da feministička teorija ne smije odustati od pojma rod jer njegova kritička uloga nije izgubila na svojoj snazi u zemljama gdje se žene tek bore za svoju početnu emancipaciju. «Zbog inzistiranja na diskurzivnoj tvorbi značenja i inzistiranja na neprirodnoj neesencijalističkoj prirodi i «spola» i «roda» zamutile su se granice među tim dvjema kategorijama. No, svi oni koji su sudjelovali u feminističkoj politici u zemljama izvan engleskog govornog područja znaju da je jedna od prvih i najneodložnijih zadaća tamošnjih feministica «izmisliti» u svojem jeziku riječ za «rod». Dok se diskurs spola i diskurs «roda» ne razdvoje, u moralnom i političkom diskursu toga društva biologija će se smatrati sudbinom».³⁸

Istraživačka pitanja koje danas postavlja Scottova uglavnom su vezana uz problematiku konstrukcije identiteta. Spolni identiteti za Scottovu su varijabilni fenomeni ovisni o konfiguracijama moći u sklopu kojih nastaju. Međusobnim prožimanjem moći i znanja uspostavljaju se identiteti koji su uvijek diskurzivno organizirani u konkretnim kontekstima. «Priča više nije o onome što se dogodilo ženama i muškarcima i kako su oni na to reagirali, već o tome kako su izgrađivana subjektivna i kolektivna značenja žena i muškaraca kao kate-

³⁶ SCOTT, *Rod i politika povijesti*, 12.

³⁷ YUVAL-DAVIS, *Rod i nacija*, 148.

³⁸ YUVAL-DAVIS, *Rod i nacija*, 21.

gorije identiteta.»³⁹ Upozoravanjem na povijesnu fluidnost spolnog identiteta Scottova nastoji dekonstruirati njegovu esencijalističku okoštalošću koja se želi prikazati kao prirodna i vječna, pri tome ona postavlja važna istraživačka pitanja: «Kako se oblikovalo određeno znanje o «prirodnoj» spolnoj različitosti... kako je i kada jedan «režim istine» zamijenio drugi.»⁴⁰ Takva pitanja uglavnom su vezana uz Foucaultovu koncepciju moći, odnosno uz njegovo poimanje znanja kao oblika moći. «Kao i Michel Foucault, smatram da je znanje razumijevanje ljudskih odnosa do kojeg dolaze kulture i društva, u ovom slučaju odnosa između muškaraca i žena. Takvo znanje nije apsolutno ili istinito, već uvijek relativno.»⁴¹ Ono što je Scottova neprekidno naglašavala u svojim radovima je potreba za kritičkim propitivanjem spolne različitosti, koja je nekritički prihvaćena kao fiksna i trajna binarna opozicija, a nasuprot tome Scottova je pokušava dekonstruirati i prikazati kao povijesnu i relativnu kategoriju. «Potrebno je odbaciti tu fiksnu i trajnu binarnu opoziciju, dati istinske povijesno vjerodostojne prikaze i provesti dekonstrukciju termina spolne različitosti.»⁴² No, možemo li misliti izvan te zadane binarne opozicije muško-žensko? Možemo li tu različitost pojmiti bez hegemonijskih zahvata jedne ili druge strane u toj binarnoj opoziciji? Možemo li spolne identitete uopće i pojmiti bez uvođenja pojma razlike i granice? S druge strane ni sami ženski i muški spolni identiteti nisu jedinstveni, već su ispresijecani nizom razlika (socijalnim, vjerskim, nacionalnim, rasnim, generacijskim itd.). Alternativa koju Scottova postavlja za binarnu konstrukciju spolne različitosti nije istovjetnost, nego neprestano ustrajavanje «na različitostima - različitostima kao uvjetu individualnih i kolektivnih identiteta».⁴³ Različitost je za nju uvjet svake jednakosti i to «jednakosti koja počiva na različitostima - različitostima koje ograničavaju, dezorganiziraju i čine dvosmislenim značenja svake čvrsto uspostavljene binarne opozicije».⁴⁴ Nira Yuval-Davis, pak, alternativu dihotomiji različitost-jedinstvo koja pogađa ženske identitete vidi u *transverzalnoj politici* koja prihvaća razlike između žena, ali ne odustaje od njihovog kolektivnog djelovanja i jedinstva. Transverzalna je politika pri tome svjesna stalnih promjena identiteta, a u svojoj otvorenosti ne dopušta bilo kakvu politiku isključivosti. Yuval-Davis u sklopu svoje koncepcije tako preuzima feminističko-epistemološku perspektivu «teorije stajališta» koju je razvila Donna Haraway. Prema toj teoriji svaka ženska grupa ima vlastito, djelomično i situirano znanje koje je nedovršeno. Ključ toga epistemološkog pristupa prema Yuval-Davis je u dijalogu. Dok neke politike identiteta homogeniziraju i naturaliziraju određene skupine poričući njihove unutarnje razlike i sukobe interesa, Yuval-Davis transverzalnom politikom nudi koncepciju

³⁹ SCOTT, *Rod i politika povijesti*, 22.

⁴⁰ SCOTT, *Rod i politika povijesti*, 12.

⁴¹ SCOTT, *Rod i politika povijesti*, 17. «Spolnu različitost ne možemo vidjeti drukčije osim kao funkciju našeg znanja o tijelu, a to znanje nije "čisto", ne može se izdvojiti od svojih implikacija u širem kontekstu različitih diskursa.» SCOTT, *Rod i politika povijesti*, 18.

⁴² SCOTT, *Rod i politika povijesti*, 61.

⁴³ SCOTT, *Rod i politika povijesti*, 209.

⁴⁴ SCOTT, *Rod i politika povijesti*, 211.

u kojoj se jedinstvo i homogenost zamjenjuju s dijalogom, koji prihvaća specifična stajališta.⁴⁵

Promišljajući kategoriju rod, Scottova je potaknuta dekonstruktivističkom teorijom i sam pojam rod počela je analizirati kao oblik znanja koji je bio u službi određene feminističke politike. «Prividna jasnoća razlike između spola i roda prikriva činjenicu da su oba pojma oblici znanja. Primjenom opozicije prirodno nasuprot konstruirano podupire ideju da doista postoji neka prozirna “priroda” za koju je nekako moguće znati izvan znanja koje o njoj proizvodimo (Haraway). No “priroda” i “spol” su u biti koncepti koji imaju svoju povijest (Butler). Artikulira ih jezik, značenje im se mijenja s vremenom i ovisno o kulturi.»⁴⁶ Tako je Scottova došla do ključnog problema u odnosu između spola i roda koji je, na tragu Judith Butler, pokušala razriješiti njihovim niveliranjem. «Ako rod znači društvene oblike koji su nametnuti postojećim razlikama između žena i muškaraca, tada priroda (tijela, spol) ostaje kao odlučujući čimbenik razlike. Ako proučavanje žena automatski vodi do “analize roda”, tada tim istraživanjem upravlja jedan oblik esencijalizma: smatra se da prisutnost fizičkih ženskih osoba znači da je na snazi sustav različitosti, koji nam je već poznat. Kad “rod” uzima kao činjenicu prethodno postojanje spolne različitosti, kad se zapravo na njoj neproblematski temelji, tada je nemoguće održati oštru koncepcijsku razdvojenost između spola i roda.»⁴⁷

Dekonstrukcija pojmova spol i rod

Foucaultova teorija moći svoju je primjenu pronašla i u teoriji identiteta američke teoretičarke Judith Butler, koja je dominirala teorijskom scenom u devedesetim godinama 20. stoljeća. Pitanja vezana uz problematiku identiteta postala su glavna teorijska pitanja devedesetih godina, a promišljanje i kritike tih teorija danas su najrecentnije teme socioloških, filozofskih i književno-teorijskih rasprava.⁴⁸ Glavne okvire svoje dekonstrukcijske teorije identiteta Judith Butler iznijela je u knjizi *Nevolje s rodom. Feminizam i subverzija identiteta* (1990.). Ta je knjiga izvršila veliki utjecaj i na dio povjesničarki koje su na osnovi teza iznesenih u toj knjizi promijenile pristup u istraživanju ženske povijesti.⁴⁹

⁴⁵ Vidi YUVAL-DAVIS, *Rod i nacija*, 163.-165.

⁴⁶ SCOTT, *Rod i politika povijesti*, 238.

⁴⁷ SCOTT, *Rod i politika povijesti*, 239.

⁴⁸ O suvremenoj teorijskoj raspravi u vezi s identitetima vidi zbornike: *Identity: Community, Culture, Difference*, ur. Jonathan RUTHERFORD, London 1990; *The Identity in Question*, ur. John RAJCHMAN, New York 1995. i *Identities: Races, Class, Gender and Nationality*, ur. Linda MARTIN ALCOFF i Eduardo MENDIETA, Oxford 2003. Vidi i članak Biljane KAŠIĆ, «Javni identiteti: nelagode oko konstitucije subjekta», *Treća* 1/1, 1998, 13.-18. te natuknicu «Identitet» u Vladimir BIĆI, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, 190-197.

⁴⁹ Među povjesničarkama koje su prihvatile dio teza Judith Butler najpoznatija je Joan Wallach Scott čiju sam teorijsku poziciju već prikazao. O raspravama austrijskih povjesničarki oko teza Judith Butler vidi prikaz Mirjane GROSS «Žena – čovjek», *Otium* 4/1-2, 1996, 152.-153. O

Problematika koju Judith Butler otvara u svojim radovima kreće se od kritike subjektno-centrističke pozicije feminističkog subjekta, preko analize hegemonijske heteroseksualne matrice, do «performativa» kao mogućeg objašnjenja porijekla određenih identiteta. «Pitala sam: Koja konfiguracija moći gradi subjekt i Drugo, taj binarni odnos između «muškaraca» i «žena», te unutarnju čvrstoću tih dvaju strana? ... Što se događa sa subjektom i čvrstoćom rodnih kategorija kada se raskrinka epistemički režim pretpostavljene heteroseksualnosti kao režim koji proizvodi i postvaruje te tobože ontološke kategorije?»⁵⁰ Ono što Butler razvija u svojoj teoriji može se odrediti kao dekonstrukcija ontologije spolnosti, pri čemu njezini dekonstrukcijski zahvati podsjećaju na Heideggerovu destrukciju metafizike.⁵¹ Destrukcija spola Judith Butler je postupak dekonstrukcijskog skidanja metafizičko-znanstvenih naslaga sa spolnih identiteta. Ali ne zbog pronalaženja neke skrivene esencije ili istine spola, već zbog raspršivanja svake iluzije o esencijalizmu i homogenosti spola. Njezina se metodologija temelji na nietzscheansko-foucaultovskoj genealogiji, koja nazgled čvrste kategorije razotkriva kao fikcije.⁵² Što se krije iza pojmova žena i muškarac i na koji način uopće nastaju ta dva spolna određenja? Na koji način se povlače granice između ženskosti i muškosti i na koji način se ti spolni identiteti reproduciraju i prikazuju kao prirodni i vječni? «Je li biti ženom “prirodna činjenica” ili kulturna predodžba, odnosno, gradi li se prirodnost diskurzivno ograničenim performativnim činovima koji proizvode tijelo kao kategorije spola i u njima?»⁵³ Pri odgovoru na ta pitanja Butler koristi Foucaultovu genealogiju moći jer pomoću nje na najbolji način može istražiti identitete kao učinke određenih institucija, praksi i diskursa. Osim na Foucaultu, dio svojih teza ona temelji i na psihoanalizi, osobito na Lacanovoj psihoanalitičkoj teoriji koja pobija esencijalističko razlikovanje muško-ženske spolnosti. Unutar psihoanalitičkog diskursa, spolna razlika se ne može svesti niti na biološku danost niti odrediti društvenim i povijesnim kontekstom. Lacanov zaokret od «biologije-kaosudbine» prema stvaranju subjekta u jeziku, djelomično je pridobio dio feminističkih teoretičarki, no većina feministkinja kritizirale su Lacanovu teoriju kao falokratsku i falocentričnu.⁵⁴

Judith Butler vidi: Lada ČALE FELDMAN, «Judith Butler – nevolje s izvedbom», *Frakcija* 12/13, 1999. i Kristina PETERNAI, *Učinci književnosti: performativna koncepcija pripovijednog teksta*, Zagreb 2005, 88.-97.

⁵⁰ Judith BUTLER, *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta*, Zagreb 2000, 11.-12. Druga njezina najpoznatija knjiga je *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex"* (New York/Routledge, 1993). U jednoj od svojih posljednjih knjiga *Undoing Gender* (New York/Routledge, 2004), Butler je preispitala neke svoje ranije teze o rodu i spolnosti, referirajući se pri tome na recentnu feminističku i queer teoriju.

⁵¹ Slična se paralela može povući između Foucaulta i Heidegera. Vidi HABERMAS, *Filozofski diskurs moderne*, 241.

⁵² Lada ČALE FELDMAN, «Judith Butler – nevolje s izvedbom», *Frakcija* 12/13, 1999, 156.

⁵³ BUTLER, *Nevolje s rodom* 12.

⁵⁴ Vidi Elizabeth WRIGHT, *Lacan i postfeminizam*, Zagreb 2001, 20.-31. i BUTLER, *Nevolje s rodom*, 41.

Judith Butler je svojim istraživanjima ozbiljno dovela u pitanje tradicionalni feministički pojam «ženskosti» i otvorila nove smjerove u feminističkoj politici identiteta. «Upravo zato što “žensko” više nije čvrst pojam, njegovo je značenje uzdrmano i klimavo kao i “žena...”»⁵⁵ Njezina kritika ženskog subjekta zapravo proizlazi iz poststrukturalističke kritike modernističke koncepcije subjekta. «Sam se subjekt žena više ne razumije kao čvrst ili nepromjenjiv. Mnogo građe ne samo da potiče sumnju u održivost “subjekta” kao krajnjeg kandidata za predstavljanje ili, čak, oslobođenje, nego općenito vlada vrlo mala suglasnost o tome što to tvori, ili bi trebalo tvoriti, kategorija žena.»⁵⁶ Da bi pokazala neodrživost tradicionalne koncepcije subjekta, Butler upozorava na mnoštvo identiteta u naizgled homogenim subjektima. Kao takvi, subjekti su ispresijecani čitavim nizom identiteta, a homogenizacijom nekih od njih stvara se privid čvrstih subjektivnih formi. Upravo je kritika te homogenizacije središnje mjesto teorije Judith Butler. Za nju ne postoje homogeni subjekti i svaki pokušaj njihove homogenizacije, u obliku naturalizacije, Butler genealoškim zahvatima prikazuje kao prividne i relativne. Ta antiprosvjetaljska kritika subjekta svoju teorijsku osnovu vuče još od Nietzscheove kritike subjekta. «*Subjekt*: terminologija je to naše vjere u neko jedinstvo među svim različitim momentima najvišeg osjećaja realnosti: tu vjeru razumijevamo kao *učinak* jednog jedinog uzroka, – u svoju vjeru vjerujemo dotle, da njoj za volju uopće imaginiramo “istinu”, “zbilju”, “supstancijalnost”. – “Subjekt” je fikcija, kao da su mnoga *jednaka* stanja učinak za nas jednog jedinog supstrata: ali *mi* smo tek *stvorili* “jednaka” tih stanja.»⁵⁷ Za Judith Butler kao i za Nietzschea i Foucaulta subjekt je učinak moći. Identitete kao nosioce subjektivnosti proizvode diskurzivne mreže moći. Tako je i sa spolno/rodnom identitetima, ženskost i muškost su diskurzivno konstruirane kategorije koje svoj učinak materijalnosti dobivaju iz performativnosti. «Butler predstavlja rod kao *performativni učinak* koji pojedinac doživljava kao prirodan identitet. Ona pritom pobija pretpostavku da rodni identitet kategorije žena može biti baza feminističke politike, jer drži da pokušaji uzimanja bilo kojeg identiteta kao temelja neminovno održavaju normativne binarne strukture dominantnih spolnih, rodnih i libidoznih odnosa. Rod, prema Judith Butler, nije konceptualni ili kulturni nastavak kromosomskog, odnosno biološkog spola, već diskurzivna praksa strukturirana oko koncepta heteroseksualnosti kao norme ljudskih odnosa.»⁵⁸ Iz njezine teorije performativnosti proizlazi da naše ponašanje nije posljedica našega spolnog

⁵⁵ BUTLER, *Nevolje s rodom* 12. Koliko je «klimav» pojam žene govori nam i teza Monique Wittig da lezbijka nije žena. Spolna podjela prema njezinu mišljenju nametnuta je u sklopu sustava prisilne heteroseksualnosti i isključivo služi reproduktivnim ciljevima, jer muško i žensko, muškarac i žena, postoje jedino u heteroseksualnoj matrici. Kategorija spola za nju nije ni nepromjenjiva ni prirodna, nego je specifična politička upotreba kategorije prirode koja služi svrhama reproduktivne spolnosti. Wittig u lezbijskom subjektu vidi treći rod koji nije niti muškarac niti žena, i koji razgrađuje nametnuti esencijalistički spolni binarizam. Vidi BUTLER, *Nevolje s rodom*, 33.-35.

⁵⁶ BUTLER, *Nevolje s rodom*, 17.

⁵⁷ Friedrich NIETZSCHE, *Volja za moć*, Zagreb 1988, 242.

⁵⁸ Tamsin SPARGO, *Foucault i queer teorija*, Zagreb 2001, 51.-52.

identiteta, već je naš spolni identitet posljedica normiranih obrazaca spolnog ponašanja. Ne ponašamo se kao muškarac i žena zbog toga što se rađamo kao muškarac i žena. Do ženskog i muškog identiteta dolazimo kroz norme koje nam nameće društvo. Naglasak je na ponašanju i normi, kao glavnim pojmovima disciplinskog društva. U svojoj teoriji performativnosti Butler interpretira i najpoznatiju rečenicu Simone de Beauvoir. «Kad Simone de Beauvoir tvrdi kako “se ne rađa, nego prije postaje ženom”, ona iz fenomenološkog nasljeđa usvaja, pretumačujući je, ovu doktrinu o tvorbenim činovima. U tom smislu rod nipošto nije stabilan identitet ili mjesto djelovanja iz kojeg ishode raznoliki činovi: prije će biti da je riječ o tanahnom identitetu koji se tvori u vremenu – identitetu koji se uspostavlja stiliziranim ponavljanjem činova.»⁵⁹ Veliki poticaj usponu feminizma i feminističke teorije dala je i Simone de Beauvoir koja je u svojoj knjizi *Drugi spol* (1949.) iz egzistencijalističke i fenomenološke perspektive detaljno promislila pitanje spolnih granica.⁶⁰

Kritika subjekta Judith Butler dekonstruira humanističku koncepciju subjekta koja pretpostavlja supstantivnu osobu kao nositelja različitih atributa. Dekonstruktivistička metoda humanističku koncepciju supstancijalnog identiteta razotkriva kao diskurzivnu iluziju. Upravo na tragu tog postupka Butlerova dekonstruira i feminističku koncepciju subjektivnosti. «Privid trajne supstancije ili rodnog jastva, onog što psihijatar Robert Stoller naziva “rodnom srži”, nastaje postavljanjem atributa duž kulturalno postavljenih crta koherencije. Zato otkrivanje te fiktivne proizvodnje uvjetuje deregulirana igra atributa, koja se opire uvlačenju u konfekcijski okvir glavnih imenica i subordiniranih pridjeva.»⁶¹ Spoznajom o isprepletenosti raznih identiteta (spolnih, vjerskih, etničkih, rasnih, nacionalnih, klasnih, generacijskih itd.) izbjegava se isključivost i monopol jednog identiteta čemu je feministička politika identiteta često bila sklona. «Ako *jeste* žena, to zacijelo nije sve što jeste; izraz nije iscrpan, ne zato što *osoba* prije nego što ima rod transcendiraju njegova specifična svojstva, nego zato što se rod ne konstituira uvijek koherentno ili konzistentno u različitim povijesnim kontekstima te zato što se rod križa s rasnim, klasnim,

⁵⁹ Judith BUTLER, «Izvedbeni činovi i tvorba roda: esej iz fenomenologije i feminističke teorije», *Frakcija* 12/13. «De Beauvoir jasno kaže da se ženom “postaje”, ali uvijek pod kulturnom prisilom da se postane ženom. A očito, to nije prisila koja potječe od “spola”. U njezinom prikazu ništa ne jamči da onaj koji postaje ženom mora biti žensko. Ako je “tijelo situacija”, kako tvrdi, nema utočišta u tijelu koje već nije interpretirano kulturalnim značenjima; zato spol ne bi mogao biti preddiskurzivno anatomsko činjenično stanje. Doista pokazat će se da je spol po definiciji sve vrijeme rod.» BUTLER, *Nevolje s rodom*, 23.

⁶⁰ Vidi Nadežda ČAČINOVIĆ, «Drugi spol Simone de Beauvoir», *Kruh i ruže* 12, 1999, 90.-99.

⁶¹ BUTLER, *Nevolje s rodom*, 37. «Međutim, supstancijalno se “ja” pojavljuje kao takvo jedino preko prakse označavanja koja nastoji prikriti vlastito djelovanje i naturalizirati njegove učinke. Nadalje, postati supstantivnim identitetom mučna je zadaća, jer ti su prividi identiteta koje stvaraju pravila, oni koji se oslanjaju na konzistentno i ponovljeno zazivanje pravila što uvjetuju i ograničavaju kulturalno spoznatljive prakse identiteta. Doista, razumjeti identitet kao *praksu*, i kao praksu označavanja, znači razumjeti kulturalno spoznatljive subjekte kao krajnje učinke diskursa vezanog za pravila, koji se uvlači u prožimljuće i svjetovne čine označavanja jezičnog života.» BUTLER, *Nevolje s rodom*, 145.

etničkim, spolnim i regionalnim modalitetima diskurzivno konstituiranih identiteta.»⁶² Judith Butler tako nastoji osmisliti novu feminističku politiku koja će promjenjivu konstrukciju identiteta uzeti kao metodološki i normativni preduvjet. Butler želi prevladati radikalni rascjep rodnog subjekta na spol i rod, upozoravanjem na polje moći u sklopu kojeg se formira rodni subjekt. Butler se pita koliko je zapravo sam spol diskurzivno konstruiran i dolazi do teze o spolu kao varijabilnom konceptu, a tu će tezu preuzeti i Joan Wallach Scott. «Taj radikalni rascjep rodnog subjekta postavlja još jedan niz problema. Možemo li govoriti o “danom” spolu ili o danom “rodu” a da prije toga ne istražimo kako su spol i/ili rod dani, kojim sredstvima? I što je, uostalom, “spol”? Je li prirodan, anatomski, kromosomski ili hormonski, te kako da feministički kritičar procjeni znanstvene diskurse koji nam navodno utvrđuju takve “činjenice”? Ima li spol povijest? Ima li svaki spol genealogiju koja bi binarne opcije mogla pokazati kao promjenjivu konstrukciju? Jesu li tobože prirodne činjenice spola diskurzivno proizveli različiti znanstveni diskursi u službi drugih političkih i društvenih interesa? Ako se nepromjenjivi značaj spola ospori, možda je taj konstrukt zvan “spol” kulturalno konstruiran kao rod; dapače, možda je uvijek već bio rod, pa se pokazuje kako razlikovanje između spola i roda uopće nije nikakvo razlikovanje.»⁶³

I na kraju ovog rada navest ću jedan primjer iz vlastitog istraživanja koji može potkrijepiti tezu Judith Butler o kulturalnoj konstrukciji spola. Istražujući problematiku obrazovanja žena djelomično sam analizirao i znanstvene diskurse 19. stoljeća (diskurs pedagogije, psihologije i medicine) koji su, između ostalog, utvrđivali i spolne razlike i određivali što je to muški, a što ženski spol. Tadašnji opisi razlika između ženskog i muškog tijela i karaktera, kao i razne definicije ženskosti i muškosti poslužili su kao argument za različito obrazovanje žena i muškaraca. Ženama je tako zbog njihove navodne mentalne inferiornosti bilo onemogućeno studiranje, u nekim zemljama sve do početka 20. stoljeća. Znanstveno utvrđeni spolni identiteti poslužili su za različito društveno pozicioniranje muškaraca i žena. Oni koji su imali moć proizveli su znanje o spolnim razlikama (npr. znanje o ‘muškom’ i ‘ženskom’ mozgu) na osnovi kojeg su žene bile isključene iz visokog školstva. Znanje o muškom i ženskom spolu određivalo je što su i tko su muškarci i žene.⁶⁴ Interpretacijom tjelesnih razlika kulturalno je konstruiran spol, koji se prikazivao kao biološka (prirodna) danost. Spol se tako pokazao kao varijabilna i povijesna kategorija,

⁶² BUTLER, *Nevolje s rodom*, 19.

⁶³ BUTLER, *Nevolje s rodom*, 22. «Butler je srušila razlikovanje spola/roda zato da bi dokazala da nema spola koji već nije rod; sva su tijela rodna od početka njihove društvene egzistencije. Dakle rod je izvedba koja se ne događa jednom i za sva vremena u trenutku kada se rodimo, nego se konstituira nizom činova koji se ponavljaju.» PETERNAI, *Učinci književnosti*, 92.

⁶⁴ Kako su se u sklopu medicinskih diskursa 18. i 19. stoljeća, na osnovi bioloških značajki, određivale spolne uloge žena i muškaraca u svojim je radovima istraživala Ludmilla Jordanova. Vidi: Ludmilla JORDANOVA, *Sexual Visions: Images of Gender in Science and Medicine between the Eighteenth and Twentieth Centuries*, University Wisconsin Press 1989. i L. JORDANOVA, *Nature Displayed. Gender, Science and Medicine 1760-1820*, Longman 1999.

koja je ovisna o diskursima koji je definiraju i određuju. A kako danas znanstvenici određuju spol jednostaničnih organizama ilustrirat ću jednim svježim primjerom. Nedavno je Miroslav Radman sa svojim timom istraživao «seks između bakterija». Bilo je riječ o dvije bakterije, o jednoj koja daje svoj DNK-a i drugoj koja prima taj DNK-a. Prva je nazvana muškom bakterijom, a druga ženskom. Ali zašto bi ona koja daje DNK-a bila muška? Nije li u ovom slučaju predrasuda o pasivnoj ulozi žene i aktivnoj ulozi muškarca projicirana na bakterije? I zašto bismo ih uopće spolno određivali? Nije li ovdje znanstveni diskurs mikrobiologije naprosto konstruirao nepostojeći spol?⁶⁵ Na problematičnost suvremenih znanstvenih metoda određivanja spola kod ljudi, lucidno je upozorila Judith Butler kritizirajući metodu dr. Davida Pagea. «Uporabom vrlo sofisticirane tehnologije, dr. David Page i njegovi kolege otkrili su glavni gen, koji tvori specifičnu DNK sekvenciju na y kromosomu i nazvali ga TDF-om čimbenikom određivanja testisa ... koncentriranje na glavni gen upućuje da bi se “ženskost” trebala razumjeti kao prisutnost ili odsutnost muškosti ili, u najboljem slučaju, prisutnost pasivnosti, koja bi u muškaraca uvijek bila aktivnost ... Ne treba zaključiti da se o određivanju spola ne mogu iznijeti valjane i dokazive tvrdnje, nego da kulturalne pretpostavke u pogledu statusa muškaraca i žena te binarnog odnosa roda same postavljaju okvir i središte istraživanja na određivanje spola. Zadaća razlikovanja spola od roda postaje to težom kad shvatimo da rodno obilježena značenja postavljaju okvir za hipotezu i razmišljanje o onim biomedicinskim istraživanjima koja nastoje ustanoviti “spol” kao da prethodi kulturalnim značenjima koja stječe. Doista, ta je zadaća još složenija kad shvatimo da jezik biologije sudjeluje u drugim vrstama jezika i da reproducira kulturalnu sedimentaciju u objektima koje navodno želi otkriti i neutralno opisati.»⁶⁶

Upravo zbog tih «nevidljivih» *kulturalnih sedimentacija*, pojmove spol i rod povjesničari/ke ženske povijesti trebaju stalno propitivati. Jer ako ne tražimo odgovore na pitanja poput onog koje postavlja Joan Wallach Scott (*Kako se oblikovalo određeno znanje o «prirodnoj» spolnoj različitosti?*) teško ćemo uspjeti odvojiti moć znanja o spolu od raznih oblika hegemonije, koji često proizlaze iz znanja o spolnoj različitosti.

⁶⁵ O sličnoj znanstvenoj stereotipnoj konstrukciji vidi Emily MARTIN, «The Egg and the Sperm: How Science has Constructed a Romance Based on Stereotypical Male-Female Roles», *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 16/3, 1991, 485.-501.

⁶⁶ BUTLER, *Nevolje s rodom*, 110.-113.

SUMMARY

FOUCAULT'S THEORY OF POWER AND THE CRITIQUE OF THE NOTION OF *GENDER*

The author explains Foucault's concepts of power and its influence on methodological problems in women's and gender history. The author presents the problems in women's history and gender theory by examining the works of Joan Wallach Scott and Judith Butler. The author focuses on the problems of distinguishing and using the notions sex and gender. The paper explains the critique of the notion of gender by referring to the influence that the post-structural theory of identity has had on contemporary feminist theory.

Key words: Theory of Power, Sex, Gender, Women's History, Female Identities.